

CƏFƏRİ MƏZHƏBİNDƏ FİQH ÜSULUNUN TƏŞƏKKÜL TARİXİ

Əmir KAHAYEV,

*Konya N. Erbakan Universitetinin
Ərəb dili ixtisası üzrə doktorantı,
amirkahayev@gmail.com*

AÇAR SÖZLƏR: *üsul, əxbar, fiqh, məzhəb, cəfərilik.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *усуль (основы исламского права), ахбар, фикх,
мазхаб, Джафаритский мазхаб.*

KEY WORDS: *usul (principles of Islamic jurisprudence), achbar, fiqh,
madhhab (sect), Jafari madhhab.*

Fiqhi məzhəblər hicri I-II əsrlərdə tam təşəkkül tapmadığı üçün həmin dövrlərdə tam formalaşmış cəfəri fiqhindən də bəhs etmək mümkün deyildir. Fiqh üsulu elminin ilk dəfə sünni məzhəb alimləri tərəfindən ortaya qoyulduğunu cəfəri alimlər özləri də qəbul edirlər. Lakin onlar bunu belə izah edirlər: Allah Rəsulunun (s) vəfatı ilə sünni alimlər təşri (qanunvericilik) mənbələrini itirdikləri üçün əsası Quran və sünnəyə istinad edən üsul qaydalarından istifadə etmək məcburiyyətində qaldılar. Amma cəfəri alimlər üçün belə bir məcburiyyət yox idi. Çünki Rəsulullahın (s) vəfatından sonra “böyük qeyb dövrü”nə (h. 329/ m. 942) qədər təşri mənbə kimi məsum imamlar qəbul edilir. Ona görə də fiqh üsulu elmindən ilk istifadə edənlərin sünni alimlər olduğunu söyləsələr də, cəfəri alimləri özlərini bu elmin banisi sayırlar [1, c. IV, s. 285, 290; 2, c. I, s. 56-58].

Cəfərilər hüquq sistemlərini Şeyx Müfid ləqəbi ilə məşhur olan Məhəmməd ibn Numanın (v. 413/1022) öndərliyində X əsrin sonlarında qurmağa başlamışlar [3, s. 27].

Üsuli-fiqh özünəməxsus xüsusiyyətləri olan bir çox tarixi mərhələdən keçmişdir. Bu mərhələlərdən bəziləri sünni və cəfəri üsulu baxımından müştərək, bəziləri isə sadəcə birinə aiddir. Cəfərilik məzhəbində fiqh üsulundan istifadədə iki fərqli metod vardır. Bunlar üsuli və əxbari metodlardır. Bu iki qrupun dəlil anlayışı və hökm əldə etmə üsulları bir-birindən olduqca fərqlidir. Fiqh üsulunu quran və inkişaf etdirən qrup isə üsulilərdir. Əxbarilərə görə, şəri hökmlərin dəlilləri Quran və sünnədən ibarətdir. Sünnə Həzrət Peyğəmbərin (s) və on iki imamın söz, hərəkət və təqrirləridir. Ağıl, ictihad və qiyas əxbarilərə görə dəlil deyildir. Üsulilərə görə isə, müctəhidlərin hökm verə bilmək üçün müraciət edəcəkləri dörd dəlil vardır: Kitab, sünnə, icma və ağıl. Kitab və sünnə bütün hökmləri açıqlamadığı üçün ictihada ehtiyac vardır [4, s. 329; 5, c. VII, s. 6].

Fiqh üsulunun cəfəri düşüncəsində olub-olmadığı və nə vaxt cəfəri fiqhində bundan istifadə edilməyə başlanıldığına dair əxbarilər ilə üsulilər arasında fikir birliyi yoxdur. Əxbarilər bu elmi əhli-sünnənin ortaya qoyduğunu və daha sonra

cəfərilər tərəfindən mənimsənilsə də, imamlar tərəfindən qadağan olunduğunu qeyd edirlər. Üsulilər isə, bu dəlillərin tutarsız olduğunu vurğulamış, Fiqh üsulunun imamlar və onların əshabı tərəfindən təşviq edildiyini irəli sürmüşlər. Həmçinin, üsulilər fiqh üsulunun tarixi zərurətdən irəli gələrək hədis və fiqh elmlərindən sonra ortaya çıxdığını iddia edirlər. Onların fikrincə, imamlar dövründə yaşayan alimlərin bu elmə ehtiyac duymaması “qeyb”dən sonra da bu elmin lazım olmadığı mənasına gəlmir. Çünki alimlərlə imamlar dövrü arasındakı fasilənin uzanması üsulla əlaqədar bəzi ümumi qaydaların təsbitini və nəsslərdən şəri hökmlərin çıxarılmasını məcbur etmişdir. Bu səbəbdən də təxminən iki əsr davam edən ilk dövr əxbariliyin öz yerini üsuli düşüncəyə tərk etməsi zəruri olmuşdur [6, s. 108-109].

Cəfəri müəlliflər fiqh üsulunun inkişafını müəyyən dövrlərə ayırmışlar. Bunlardan birincisi, üsul elminin toxumlarının səpildiyi “hazırlıq” dövrüdür. Bu dövr İbn Əbi Aqil və İbn Cüneydlə başlayıb Tusi ilə yekunlaşır. İkinci dövr isə “elm” dövrü adlandırılır. Bu müddət ərzində üsuli düşüncənin sərhədləri müəyyənləşdirilmiş və həmin dövrdə üsul fiqhə çox böyük təsir göstərmişdir. Qurucusu Şeyx Tusi olan bu dövrün cığırını sonralar bir az dəyişdirərək İbn İdris, Mühəqqiq və Əllamə Hillilər, Şəhidi-Əvvəl və Şəhidi-Sani davam etdirmişlər. Üçüncü dövrə gəlinə, səfəvilərdən sonra təkrar zühur edən əxbariliyin zəifləməsi ilə yanaşı, ortaya çıxan “təkmilləşmə” dövrüdür. Bu dövr Bəhbəhaninin açdığı mədrəsəylə başlamışdır. Günümüzədək cəfəri düşüncəsinə bu mədrəsə hakimdir [7, s. 87-88].

Fiqh üsulunun təşəkkül tarixi

A. İbn Əbi Aqil və İbn Cüneyd dövrü

“Qeyb”dən sonrakı əxbarilərin hakim olduğu ikiəsrlik müddət ərzində üsulilərin öncül kimi qəbul etdikləri iki şəxsiyyət vardı. Lakin onların bu iki alimi hərtərəfli qəbul etdiklərini deyə bilmərik. Hər ikisinin də ortaq nöqtəsi əqli istidlal (hansısa dəlilə əsaslanaraq bir şey haqqında hökm çıxartmaq) metodundan istifadə etmələri idi. Üsuli alimlər onları imamların dövründə mövcud olduğunu qəbul etdikləri rəşadət və analitik fiqh təqibçisi kimi görüb, qeybdən sonra kəlam və fiqh in öncülləri olaraq mənimsədilər. Bu iki alimə “Qədimeyn” adı verilmişdir [6, s. 109].

Əbu Məhəmməd Həsən ibn Əli ibn Əbi Aqil əl-Ümmani h. IV/ m. X əsrin ilk yarısında yaşamışdır. İlk dəfə əqli dəlillərdən istifadə edən və üsuli anlayışın toxumlarını səpən şəxs kimi tanınır. Eyni zamanda, onun fiqhi üsuldan ayıran ilk alim olduğu qeyd edilir. Ondan sonra bu yolu müasiri və tələbəsi olan Əbu Əli Məhəmməd ibn Əhməd ibn əl-Cüneyd əl-Katib əl-İsqafi (v. 381/991) davam etdirmişdir. O, Müfid, Əhməd ibn Əli ən-Nəcaşi (v. 450/1058) və Tusinin müəllimi olmuşdur. Cəfəri alimlərinin bir hissəsi ilk ictihad qapısını açan şəxsin İbn Əbi Aqil olduğunu bildirsələr də, bəziləri onun İbn Cüneyd olduğunu qeyd edirlər. İbn Cüneydin hənəfi fiqhinə əməl edib, zənni hökmlərə çox güvəndiyi də rəvayət olunur [6, s. 110-111].

İbn Əbi Aqil və İbn Cüneydin üsul elmi ilə məşğul olmaları imamların hədislərini nəql edən əxbarilər tərəfindən xoş qarşılanmamış, ona görə də öz dövrlərində çox

diqqət çəkməmişlər. Sonrakı dövrlərdə, xüsusilə h. VII/ m. XIII əsrin ikinci yarısından etibarən əqli analizin cəfəri hüququna nüfuz etməyə başlaması onların fəaliyyətlərinin qiymətləndirilməsi ilə nəticələnmişdir [3, s. 25].

İbn Əbi Aqil üsulunu Quranın ümumi qaydaları və məşhur hədislərə əsasən qurmuş, xəbəri-vahidi mötəbər dəlil kimi qəbul etməmişdir. İbn Cüneyd isə qəti olmayan hədislərlə əməl etdiyi üçün hədis məktəbinə mənsub sayılmışdır. Lakin illəti açıq və qəti bilinən məsələlərdə qiyası caiz gördüyü, hədislərin zahirinə görə, eyni zamanda nəsslərə istinad edən ümumi hökm və prinsiplərə əsaslanaraq hökm verdiyi üçün Şeyx Müfid və bir çox fəqih tərəfindən tənqid edilmişdir [4, s. 321].

İlk dövr əxbarilərinin hakim olduğu zamanda yaşayan bu iki alim daha sonra Şeyx Müfidlə başlayacaq üsuli düşüncənin əsasını qoymuşlar. Bununla belə, əsərləri bu gün əlimizdə olmayan bu iki müəllif sistematik üsul yarada bilməmişdir.

B. Şeyxut-taifə dövrü

Üsuli düşüncənin əsası Şeyx Müfid tərəfindən qoyulmasına baxmayaraq, bu dövr tələbəsi Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Həsən ət-Tusi (v. 460/1067) ilə başlamışdır. Belə ki, “kəlamçılar məktəbi” deyildikdə Şeyx Müfid, Şərif Mürtəza Əli ibn Hüseyn (v. 436/1044) və Təqiyüddin ibn Nəcməddin əl-Hələbinin (v. 447/1055) yaşayıb-yaratdığı dövr nəzərdə tutulur [4, s. 322]. Bu alimlərin tədqiqatları nəticəsində V əsrin birinci yarısında əxbari məktəbi öz təsir gücünü yavaş-yavaş itirmişdir.

Tusi Küleyni (v. 329/939-940) və Saduq (v. 381/991) tərəfindən təmsil edilən ənənəyə bağlı olanlarla Müfid və Mürtəzanın əsasını qoyduğu kəlam (üsul) məktəbinin metodlarını birləşdirmək surəti ilə daha mötədil bir fiqh məktəbi qurmuşdur. Onun xəbəri-vahidi də daxil edərək rəvayətləri fiqhədə dəlil qəbul etməsi, bununla yanaşı, rasional və analitik metodu mühafizə etməsi cəfəri fiqhinin bugünədək davam edən ən bariz xüsusiyyətidir. O, Şərif Mürtəza kimi ağla üstünlük verən metodu seçməmiş, əksinə, ağılla vəhyi birləşdirən yol seçərək, fiqhə uyğunlaşdırmışdır. Qısaca, o, vəhyə üstünlük verib bunu əqli dəlillərlə dəstəkləmişdir [6, s. 116].

Tusi cəfəri fiqhinin hazırlıq mərhələsinə nöqtə qoymuş, bu elmin təkmilləşmə mərhələsini başlatmışdır. Ondən əvvəl müctəhid olaraq qəbul edilən şəxslər olsa da, üsul və fiqh elminin həqiqi qurucusu Şeyx Tusidir. Tusiyədək bu elmlər məhdud və əskik idi.

O, “Məbsut” adlı əsərində təfri (ümumi qaydalardan cüzi hökmlərin çıxarılması) metoduna üstünlük vermiş, sadəcə rəvayətlərin nəqli ilə kifayətlənməmişdir. Bununla yanaşı, xəbəri-vahidi dəlil kimi qəbul etdiyi üçün əxbarilərin hakim olduğu dövrün xüsusiyyətlərini də qorumuşdur. O, üsulilərin metodu ilə əxbarilərin dəlillərə baxışını birləşdirmiş və yeni bir cığır açmışdır.

Tusinin vəfatından sonra təxminən bir əsr təqlid dövrü hakim olmuşdur. Bu müddət ərzində sadəcə əsərləri nəql və şərh edilmişdir. Onu ilk tənqid edən şəxs Məhəmməd ibn İdris əl-Hilli (v. 598/1202) olmuşdur [8, c. IX, s. 160].

Mühəqqiq əl-Hilli kimi tanınan Əbül-Qasım Nəcməddin Cəfər ibn əl-Həsən (v. 675/1277) və onun tələbəsi əl-Həsən ibn Yusif ibn əl-Mütəhhər Əllamə əl-Hilli (v. 726/1326) isə Tusinin yazdığı əsərləri sistemləşdirmiş və əskiklərini tamamlamışlar [5, c. VII, s. 6].

Tusi məktəbinin hakim olduğu üç əsr ərzində bu üsulda elə bir önəmli dəyişiklik olmamışdır. Şəhidi-Əvvəl Şəmsəddin Məhəmməd ibn əl-Məkki əl-Amili (v. 786/1384) xüsusilə “əl-Qəvaid vəl-fəvaid” əsərində müstəqil cəfəri fiqhini ortaya qoymuşdur. Şəhidi-Sani Zeynəddin ibn Əli əl-Amilinin (v. 966/1559) də aralarında olduğu bir çox alim isə bir əsr yarım müddətində Şəhidi-Əvvəlin inkişaf etdirdiyi fiqhə bağlı qalmışdır [4, s. 325].

C. Vahidi-Bəhbəhani dövrü

Bu dövr səfəvilərdən sonra yenidən güclənən əxbariliyin zəifləməsi ilə birlikdə meydana çıxan təkmilləşmə dövrüdür. On ikinci əsrin ikinci yarısında mükəmməl yetişmiş fəqih, əqli istidlal (hər hansı dəlilə istinad edərək hökm çıxarmaq) qabiliyyətini yuxarı səviyyədə təmsil edən üsulçu alim Məhəmməd Baqir ibn Məhəmməd Əkməl Vahidi-Bəhbəhani (v. 1205/1790) təsis etdiyi məktəbi elmi mühitə qəbul etdirdi. Bu məktəbin xüsusiyyəti fiqh üsulu elmini yenidən canlandırması, məntiqlə birləşdirməsi və demək olar ki, yenidən qurması şəklində xülasə edilə bilər.

Bəhbəhanidən sonra bu elmi zənginləşdirən, dövrün ehtiyaclarına cavab verəcək hala gətirən alim Mürtəza ibn Məhəmməd Əmin əl-Ənsaridir (v. 1281/1864) [4, s. 326-327; 6, s. 334-339]. Günümüzədək elmi mühitə hakim olan bu məktəbi Ənsari qurmuşdur.

Üsuli-fiqhlə bağlı əsas əsərlər

Cəfəri alimlər daha əvvəl fiqh üsuluna sahib olduqlarını ifadə etməklə yanaşı, bu elmdən istifadənin “qeyb dövrü”ndən (h. 329/ m. 942) sonra başladığını bildirirlər. Fiqh üsulu ilə əlaqədar ilk yazılan əsərlərin isə kəlam alimi Hişam ibn əl-Hakəm əş-Şeybaniyə (v. 199/814) aid “Kitabül-əlfaz və məbahisuhə” və Yunus ibn Əbdürrəhmanın “Kitabu ixtilafil-hədis” olduğu vurğulanır [1, c. IV, s. 281-282; 2, c. I, s. 61]. Hətta bu əsərlərin İmam Şafeinin (v. 204/819) “Risalə”sindən əvvəl qələmə alındığı qeyd olunur. Lakin bu əsərlər “Risalə”dən əvvəl yazılısalar da, onlar üsulun bir çox mövzusunun ehtiva etməmiş, sadəcə bir mövzuya toxunmuşlar. Bundan başqa, həmin əsərlərdə həm üsulla, həm də başqa elm sahələri ilə əlaqədar mövzular müştərək şəkildə tədqiq edilmişdir.

Rəvayətlərdən əldə olunan məlumatlara görə, fiqh üsulu ilə bağlı qaydalar ilk dəfə İmam Məhəmməd əl-Baqir ibn Əli (v. 114/733), ondan sonra isə oğlu İmam Cəfəri Sadiq (v. 148/765) tərəfindən qələmə alınmışdır [1, c. IV, s. 281].

Üçüncü əsrin kəlam alimlərindən olan İsmayıl ibn Əli ibn İshaq ən-Nəvbəxti də bu sahədə “Kitabül-xüsus vəl-ümum vəl-əsməi vəl-əhkam”, “Kitabu nəqdi Risalətiş-Şafei”, “Kitabu ibtalil-qiyas” və “Kitabün-nəqdi əla İsa ibn Əban fil-ictihad” kimi əsərlər yazmışdır. Həmçinin bu əsrdə yaşamış Əbu Məhəmməd əl-Həsən ibn Musa ən-Nəvbəxti də “Kitabu xəbər-il-vahid vəl-əməli bil” və “Kitabül-xüsus vəl-ümum” əsərlərini qələmə almışdır [1, c. IV, s. 282, 292-293; 2, c. I, s. 67].

İbn Əbi Aqil əl-Ümmani cəfəri məzhəbində fiqh üsulu üzərində ilk düşüncələrdən olmuşdur. Onun bu sahədə xüsusi kitabı olmasa da, fiqhlə bağlı “əl-Mütəməssik bi həbli Alir-Rəsul” adlı əsər qələmə aldığı bildirilir [1, c. IV, s. 293]. Lakin əsər təəssüf ki, bu gün əlimizdə mövcud deyildir. Onun “böyük qeyb dövrü”nün başlanğıcında fiqhi nizamlayan, məntiqdən istifadə edən, üsul və fəru ilə əlaqədar araşdırmaları başlanan ilk

şəxs kimi tanındığını qeyd etmişdik.

İbn Əbi Aqil kimi İbn əl-Cüneyd əl-İsqafi də Şeyx Müfiddən (v. 413/1022) əvvəlki nəslə mənsub olmuş və Bağdadda yaşamışdır. Onun fiqhlə bağlı iyirmi cildlik “Kitabu təhziş-şie li əhkamiş-şəriə” adlı əsər yazmışdır. Bu kitabında üsula aid bəzi məsələləri və istinbatdakı bir sıra müştərək əsasları toplamışdır. Daha sonra bu əsərin xülasəsi mahiyyətində başqa bir kitab qələmə almışdır. Bu əsərin adı isə “əl-Müxtəsərul-Əhmədi fil-fiqhil-Məhəmmədi”dir [6, s. 112]. İbn Cüneyd qiyas və ictihadı qəbul etmiş, mövzu ilə əlaqədar “Kitabu kəşfüt-təmvih vəl-iltibas fi ibtalil-qiyas” və “Kitabu izhar mə sətərahu əhlül-inad minər-rəvayə ən əimmətil-itrəti fi əmril-ictihad” adlı əsərlərini yazmışdır. Tusi qiyası qəbul etdiyinə görə cəfəri alimlərinin onun görüşlərini rədd etdikləri bildirilir [9, s. 209].

Cəfərilərdə fiqh üsulu elminin bütün mövzularını ehtiva edən ilk əsəri yazan İbn Cüneydin tələbəsi Şeyx Müfid olmuşdur. Müfid bu əsərini h. IV/ m. X əsrin sonlarında h. V/ m. XI əsrin əvvəllərində qələmə almışdır. Onun bu əsəri müxtəsər bir kitab olub, tələbəsi Əbül-Fəth Məhəmməd ibn Əli ibn Osman əl-Kəracəkinin (v. 429/1037) “Kənzül-fəvaid” adlı əsərində ixtisar edilmişdir. Bu əsərin adı dəqiq bilinməməklə yanaşı, “ət-Təzkira bi üsulil-fiqh” olaraq tanınır. Şeyx Müfid bütün hökmlərin dəlillərini Kitab, sünnə və Əhli-beyt imamlarının görüşləri şəklində üç mənbə ilə məhdudlaşdırmış, rəy və qiyası qəbul etməmişdir [6, s. 112; 3, s. 27].

Müfid İbn Əbi Aqil və müəllimi İbn Cüneydi qiyas, rəy və istehsanı qəbul etdiyi üçün tənqid etmişdir. Bu məqsədlə “ən-Nəqd əla İbnil-Cüneyd fi ictihadihi fir-rəy” adlı bir risalə də yazmışdır [3, s. 27-28].

Şeyx Müfidin qeyd edilən müxtəsər kitabından başqa, fiqh üsulu ilə əlaqədar sonrakı iki əsas əsər Mürtəza və Şeyx Tusi tərəfindən qələmə alınmışdır. Bunlar Mürtəzanın “əz-Zəriə ilə üsulü-şəriə”si ilə Tusinin “Uddətül-üsul” adlı əsərləridir.

Şərif Mürtəzanın bu əsərindən başqa, “Kitabu məsailil-xilaf fi üsulil-fiqh”, “Kitabu ibtalil-qiyas” və fiqh üsulu ilə bağlı risalələri də vardır [1, c. IV, s. 282].

Müfidin əsəri orijinalı əlimizdə olmadığı üçün Mürtəzanın bu kitabı cəfəri fiqh üsulunun ən qədim və ən önəmli əsəri sayılır. O, əsərində sünni alimlərin görüşlərinə yer vermiş, öz görüşlərini də dəlilləri ilə birlikdə nəql etmişdir. Əsərin ən önəmli xüsusiyyəti üsulud-din ilə üsulil-fiqh arasına sərhəd çəkməsidir. Çünki ondan əvvəl bu elmlər bir yerdə təqdim edilirdi. Müfid də “Müqniə” adlı əsərində fiqh və kəlamla əlaqəli görüşlərini bir yerdə vermişdir. Mürtəza özündən əvvəlki alimlərlə müqayisədə əxbara (hədis rəvayətlərinə) qarşı ən sərt mövqə tutan şəxsdir [6, s. 113].

Qeyd edilənlərdən aydın olur ki, cəfəri məzhəbində üsulil-fiqh elminə aid ilk əsərlər on ikinci imamın qeybindən təxminən bir əsr sonra qələmə alınmışdır.

Bu kitablardan sonra hicri altıncı əsrin sonlarında vəfat edən Sədidüddin Mahmud ibn Əli ibn əl-Həsən ər-Razinin “əl-Məsadir fi üsulil-fiqh” və Mühəqqiq Hillinin “Məaricül-vüsul” və “Nəhcül-vüsul” kimi əsərlərini əsas mənbələr arasında qeyd edə bilərik.

Əllamə Hilli də əvvəl “Nihayətül-vüsul ilə ilmil-üsul” əsərini yazmış, bunu da “Təhzi bu təriqil-vüsul ilə ilmil-üsul” adı altında ixtisar etmişdir. O, “Məbadiül-vüsul ilə ilmil-üsul” adlı başqa bir üsul kitabının da müəllifidir [1, c. IV, s. 282].

Daha sonralar yaşamış cəfəri alimlərin yazdığı üsul əsərlərindən isə Məhəmməd

Həsən ibn Zeynəddin əl-Amilinin (v. 1011/1602) “Məalimül-üsul”, Vahid Bəhbəhaninin (v. 1205/1790) “əl-Fəvaidül-hairiyyə”, Əbül-Qasım ibn əl-Mövla Məhəmməd Həsən əl-Qumminin (v. 1231/1815) “Qəvaninül-üsul”, Məhəmməd ibn Əli ibn Məhəmməd Əli ət-Təbətəbainin (v. 1242/1826) “Məfatihul-üsul”, Məhəmməd Kazım əl-Xorasaninin (v. 1329/1911) “Kifayətül-üsul”unun və s. adlarını çəkmə bilərik [1, c. IV, s. 282, 296-297, 301-302].

ƏDƏBİYYAT

1. Əbül-Qasım Gorci. Üsulul-fiqh, Dairətül-məarifil-islamiyyətiş-şiiyyə (nəşrə hazırlayan: Həsən əl-Emin), IV. Beyrut: Darut-təaruf, 1422/2002, s. 278-303.
2. Məhəmməd Rıza əl-Ənsari. əş-Şeyx ət-Tusi həyatuhu və əsəruhu (Tusinin əl-Uddə əsərinin müqəddiməsi – Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Həsən. əl-Uddə fi üsulil-fiqh) (nəşrə hazırlayan: Məhəmməd Rıza əl-Ənsari), II. Qum: Sitarə, 1417.
3. Cemil Hakyemez. “Şii İmâmiyyə Fiqhının Təşekkül Süreci və İmamet” // Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2008/1, c.7, sy. 13, s. 7-36.
4. Hayreddin Karaman. Şiada Fıkıh Usulü ve Şerî Deliller // Şiilik Sempozyumu. İstanbul: İlmî Neşriyat, 1993, s. 319-355.
5. Hayreddin Karaman. “Caferiyye”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, VII, s. 4-10.
6. Mazlum Uyar. Ahbârlilik. İstanbul: Ayışığı kitabları, 2000.
7. Məhəmməd Baqir Sadr. əl-Məalimül-cədidə lil-üsul. Tehran: Məktəbətün-nəcah, 1975.
8. Muhsin Emin. Əyanüş-şiə (nəşrə hazırlayan: Həsən əl-Emin), X. Beyrut: Darut-təaruf, 1406/1986.
9. Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Həsən ət-Tusi. əl-Fihrist (nəşrə hazırlayan: Cəvad əl-Qəyyumi). (yayım yeri yoxdu), Müəssəsətu nəşril-füqəha, 1417.

Амир Кахаев

**ПЕРИОД СТАВОВЛЕНИЯ УСУЛИТСКОЙ ПРАВОВОЙ СИСТЕМЫ В
ДЖАФАРИТСКОМ МАЗХАБА**

АННОТАЦИЯ

Усулитская правовая система в джафаритском мазхабе прошла через три этапа развития. В свою очередь, это – подготовка, наука и совершенствование. В первом из этих этапов стали использовать метода (усул) науки, принципы рационализации и были обнаружены основы усулитской мысли. Самым наглядным представителем второго этапа был Туси. Он соединил разум с откровением и сформулировал исламскую правовую систему – фикх. На 3-м этапе усулитской наука объединилась с логикой и возродилась вновь.

Amir Kahayev

**THE FORMATIVE PERIOD OF USULI LAW SYSTEM IN
JAFARI MADHAB**

ABSTRACT

Usuli law system of Jafari sect has passed through three stages in general. In turn these are - preparation, science and perfection stages. In the first of these steps started to use from method (usul) science, principles of rationalisation and have been founded bases of Usuli thought. The most obvious person of second stage was Tusi. He connected mind with vahy and formulated fiqh (Islamic law system) science. In the 3rd stage Usuli science united with logic and has revived anew.